

Արման Ս. Եղիազարյան
Պատմ. գիտ. դոկտոր

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐԻ ՎՐԱՅԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԸ

Մաս առաջին: Բագրատունի իշխանների հաստատումը
Կղարջքում և էթնոդավանական տեղաշարժերի սկիզբը*

9-րդ դարում Մեծ Հայքի Գուգարք աշխարհի Կղարջք գավառում ձևավորված Բագրատունիների վրացական թագավորության ստեղծողներն ու հաջողությամբ հզորացնողները արաբական տիրապետության դեմ հայոց 774-775 թթ. ապստամբության պարտությունից հետո այնտեղ հաստատված Բագրատունի իշխաններն էին¹: Այդուհետ՝ Կղարջքի Բագրատունիները կարողացան տիրել նաև Վիրքին, Աբխազաց (Եգերաց) թագավորությանը և Կախքին: Նրանց հիմնած սկզբում ամբողջական և ապա մասնատված վրացական թագավորությունը գոյատևեց մինչև 19-րդ դարի սկիզբը, երբ վերացվեց ցարական Ռուսաստանի կողմից:

Վրացական թագավորության ձևավորումը տեղի ունեցավ հայկական և վրացական խառը ազգաբնակչության, հայադավանության և վրացադավանության զուգահեռ գոյակցության պայմաններում, որոնցից երկրորդը 8-րդ դարից գերակշռող դարձավ Կղարջքում: Հայկական և վրացական լեզվական ու դավանական մշակույթների «միախառնման» դաշտ դարձած պատմաաշխարհագրական այս ամփոփ միջավայրում ձևավորվեց վրաց պետականությունը և նրա կրողը հանդիսացող քաղաքակրթական միա-

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ, 2012
Գ (Տ) քաղաք, թիվ 4 (40) հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, 2012
ՎԷՄ համահայկական հանդես

*Հոդվածն ընդունվել է տպագրության 15.11.2012:

1 Վրաց պատմագրության մեջ ընդունված է այն տեսակետը, որ 9-րդ դարի վերջին ձևավորված Բագրատունիների վրացական թագավորությունը սաղմնավորվել է Կղարջքում և իբր թե՛ Տայքում: Ավելին՝ վրացի որոշ գիտնականներ փորձում են բացատրել ոչ միայն Կղարջքի Բագրատունիների ազգակցական կապը Շիրակի Բագրատունիների հետ, այլև վերջիններիս դերակատարությունը Վիրքում: Կղարջքի (նաև՝ Տայքի) բնակչությունը դիտարկվում է իբրև գերազանցապես վրացական ազգաբնակչություն: Տես Ս. Ժանաշիա, «Об одном примере искажения исторической правды. По поводу книги Н. Токарского “Архитектура древней Армении”», Тб., 1947, с. 9-22: Տես նաև՝ «Очерки истории Грузии», том II, Тб., 1988, гл. VI, § 4 և այլն:

վորը՝ Կղարջքի ազգաբնակչությունը²:

Հայտնի է, որ քաղաքակրթության ձևավորումը ենթադրում է սոցիալական համակեցության մի ձև, որը նախատեսում է որոշակի աշխարհագրական, էթնոժողովրդագրական, պատմական, մշակութային, հոգևոր-կրոնական և այլ հենքերի առկայություն: Վերջինների հիման վրա քաղաքակրթությունները ձեռք են բերում որոշակի առանձնահատկություններ³: Այդ իմաստով Կղարջքը միջնադարյան հայկական քաղաքակրթությունից հոգևոր-մշակութային առումով աստիճանաբար հեռացող և առանձնացող մի քաղաքակրթական միջավայր էր: Ու թեև այստեղ հայերը բացարձակ մեծամասնություն էին կազմում, սակայն արտաքին ազդեցության ներքո Կղարջքում ձևավորվել էին հարևան վրացական մշակութային միջավայրին հատուկ հոգևոր-կրոնական բնութագրիչները: Երկար ժամանակ ու նաև խնդրո առարկա շրջանում Կղարջքը շարունակում էր մաս կազմել հայոց լեզվով խոսող ժողովրդի միալեզվյան քաղաքակրթությանը, սակայն նրա ուրույն միջավայրը քաղաքակրթական առումով արդեն ստացել էր այլ ձևավորիչ հենք՝ կրոնադավանականը:

Մյուս կողմից՝ Կղարջքն անջրպետված էր նաև վրացական մշակութային միջավայրից այն պատճառով, որ Վիրքը 9-րդ դարում գտնվում էր Տփղիսի արաբական ամիրայության կազմում: Այս իրավիճակը հանգուցալուծվեց, երբ Կղարջքում հաստատված Բագրատունիները, որոնք ամեն գնով փորձում էին ստեղծել սեփական անկախ իշխանապետությունը, հայկական քաղաքակրթությունից հեռացող և վրացական միջավայրում ընդգրկվող, սակայն Վիրքից կտրված Կղարջքում աստիճանաբար կենտրոնացան վրացական թագավորություն՝ վրացադավանների պետություն հիմնելու գաղափարի վրա: Ուստի հայ պատմիչները, Բագրատունիների հաստատումից սկսած, Կղարջքը և հարևան շրջանները այլևս կոչում են «վրաց աշխարհ», այսինքն՝ երկրամաս, որտեղ բնակվում են վրացադավաններ՝ անկախ էթնիկ պատկանելությունից:

Նշենք, որ քաղաքակրթություններին հատուկ են նաև ժամանակային տևողություն և տարածական ընդգրկման որոշակի մասշտաբներ⁴: Այս առումով Կղարջքի մշակութային միջավայրն ուներ ժամանակային առումով երկարատև, իսկ տարածական առումով լրկալ (տեղական) բնույթ, սակայն մի կարևոր յուրահատկությամբ՝ տարածման թիրախային միտվածությունը նպատակամղված էր հարևան վրացադավան մյուս երկրամասերին: Վերոհիշյալ թիրախային առանձնահատկությունը հիմնված էր Կղարջքի մշակութային միջավայրի հիմնական հենքի՝ բնակչության հոգևոր-դավանական բնութագրի վրա: Այդ բնութագիրն ամբողջացնելու

2 Վրաց պատմագիտությունը խնդրո առարկա շրջանի վանական ու ժողովրդագրական հոսքը Մամգիխե և Կղարջք դիտում է որպես նոր գաղութացման գործընթաց: Տե՛ս **Ն. Վաչնաձե**, Սերայիոն Զարգմեցու վարքը որպես պատմական աղբյուր, Թբ., 1975, էջ 199 (վրացերեն): Ըստ **Կ. Կեկելիձեի**՝ նախքան վրաց բնակչության ներհոսքը այդ գավառներում բնակչության նոսրությունը հետևանք էր Բյուզանդիայում տարածված և Կղարջք ներթափանցած խղերայի: Տե՛ս **Կ. Կեկելիձե**, Վրացական գրականության պատմություն, Թբ., 1960, էջ 93 (վրացերեն):

3 Տե՛ս **F. Braudel**, A history of civilizations, New York, 1995, p.18.

4 Տե՛ս **F. Braudel**, Grammaire des civilisations, Paris, 1993, էջ 138-143, նույնի՝ Ecrits sur l'histoire, Paris, 1969, էջ 44-56. Տե՛ս նաև՝ **Ա. Ստեփանյան**, Քաղաքակրթական հավասարակշռության հիմնախնդիրը Մեծ Հայքում, «Վէմ» համահայկական հանդես, 2009, N 3, էջ 37-38:

և ըստ այդմ՝ առանձին քաղաքակրթական միջավայր ձևավորելու համար Կղարջքի աշխարհիկ և հոգևոր տերերն ի հակադրություն այդ և հետագա շրջանում Կղարջքի բնակչության հայալեզու լինելու իրողությանը, որը նրանք այդպես էլ ի գործու չեղան փոփոխելու, աստիճանաբար ձևավորում են սեփական դպրությունը՝ վրացերեն լեզվով:

1. Բագրատունիների ճյուղի հաստատումը Կղարջքում և նրանց տիրույթները

Վարդան վարդապետը հաղորդում է, որ 774–775 թթ. ապստամբությունից հետո դրան մասնակցած Բագրատունիները, փախչելով արաբների վրեժխնդրությունից, հեռացան իրենց տիրույթներից և ապաստանեցին Կղարջքում: Ըստ պատմիչի՝ Կղարջք հեռացած Բագրատունիները եղել է Վասակը՝ Հայոց իշխան Աշոտ Բագրատունու (732–748) որդին⁵: Կղարջքի այսպես կոչված՝ «Վրաց» Բագրատունիների ծագման մասին կարևոր հիշատակություն է պահպանվել նաև Թովմա Մեծոփեցու երկում. «[Բագրատունիները] թագաւորք եղեն յետ ցեղին Արշակունեաց... և ի նեղութենէ անօրինաց փախուցեալ ի տունն Վրաց՝ եղեն ուրացողք ճշմարտութեանն և հաւատովքն քաղկեդոնիկ»⁶:

«Քարթլիի մատյանը» հաղորդում է, որ Վասակի որդի Ատրներսեիը տիրում էր Շավշքին, Կղարջքին, Նիգալին, Ագարին (Էգր կամ Աճարա), Սամցխեին, Ստորին Տայքին և Ասիսփորիին (իմա Արսեաց փոր)⁷: Ըստ Դավթի որդի Սմբատի՝ Ատրներսեիի որդի Աշոտը (մահ. 826 թ.), որին Բյուզանդիայի կայսրը կուրապաղատի կոչում էր շնորհել⁸, իշխում էր միայն «Շավշքում և Կղարջքում»⁹: Այնուհետև հեղինակը տեղեկացնում է, որ Աշոտի տիրույթներն էին Շավշքը, Կղարջքը և Նիգալը¹⁰: Այն, որ Աշոտ կուրապաղատի իշխանությունը տարածվում էր միայն Կղարջքի և հարևան որոշ շրջանների վրա, ցույց են տալիս նաև Գեորգի Մերչուլի հաղորդումները, ըստ որոնց Կղարջքի հոգևոր առաջնորդ Գրիգոր Խանձթեցու ողջ եկեղեցաշինական գործունեությունը, որը հովանավորվում էր Աշոտ կուրապաղատի կողմից, ամփոփվում էր միայն Կղարջքով¹¹: Արխագաց թագավորին նկարագրելով Կղարջքի կուրապաղատության վանքերն ու եկեղեցիները՝ Գրիգոր Խանձթեցին մասնավորապես պատմում է, որ դրանք մի կողմից սահմանակցում են Արխագաց թագավորությանը Ղաղո

5 Տե՛ս «Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի», Վենետիկ, ի Սուրբ Ղազար, 1862, էջ 81–82:

6 Տե՛ս Թովմա վարդապետի Մեծոփեցույ, Պատմութիւն Լանկ-Թամուրայ և յաջորդաց իւրոց, Փարիզ, 1860, էջ 19–20:

7 Տե՛ս “Матиане Карглиса”, перевод, введение и примечания М. Лордкипанидзе, Тб., 1976, с. 28–29.

8 Տե՛ս Վարդան վարդապետ, էջ 77:

9 Տե՛ս Сумбат Давитис-дзе, История и повествование о Багратионах, пер. Лордкипанидзе, М., Тб., 1979, с. 31.

10 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 31–32:

11 Տե՛ս Георгий Мерчуле, Житие Св. Григория Хандзтийского, грузинский текст, введение, издание, перевод Н. Марра. – “Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии”, т. VII, СПб., 1911, гл. X, XXVIII, XXVIII, XXXIV и т. д.

լեռներով (Մոսքովյան լեռների շրջանում), իսկ մյուս կողմից շրջապատված են Շավշքի մեծ գետերով¹²:

Փաստորեն Ատրնեքսեհից հետո Կղարջքի Բագրատունիների տիրույթները զգալիորեն կրճատվել էին: Մեր կարծիքով, դեպքերը զարգացել են հետևյալ կերպ: 775 թ., երբ ճնշվեց ապստամբությունը Հայաստանում, Տայքին տիրող Մամիկոնյանները ծանր հարված ստացան և դրանից հետո այլևս ուշքի չեկան: Երբ Վասակ Բագրատունին իր որդի Ատրնեքսեհի հետ 775 թ. գաղթեց Կղարջք¹³, Բագրատունիները Տայքին դեռևս չէին տիրում: Այն գտնվում էր անտերունչ վիճակում: Վասակի և Ատրնեքսեհի՝ Տայքի հյուսիսարևմտյան անմատչելի շրջաններում, այսինքն՝ Պարխարյան լեռներում գտնվող Արսեաց փոքր գավառում հաստատվելն այդ առումով հասկանալի է: Բայց երբ Հայոց իշխան Աշոտ Մակեր Բագրատունին ժառանգական իրավունքով տիրեց Տայքին¹⁴, Վասակը և Ատրնեքսեհը քաշվեցին Կղարջք: Այդ պատճառով ոչ Աշոտ կուրապաղատը և ոչ էլ, ինչպես կոտենենք, նրա որդիները Տայքի որևէ հատվածի չէին տիրում: Ինչ վերաբերում է «Ստորին Տայքին», ապա այն Տայքի ամենահյուսիսային՝ Կղարջքի սահմանին գտնվող Կարնի-Տայս (Տաոս-Կարի) բնակավայրի (թարգմանաբար՝ Տայքի դուռ) շրջակայքի և Կղարջքի մի մասի (Արտանուջ բերդով) ընդհանրական անվանումն էր¹⁵: Ըստ Ղևոնդի՝ 774-775 թթ. ապստամբությունից հետո ստեղծված անելանելի իրավիճակից մղված՝ 789 թ. Ամատունիները և որոշ այլ նախարարներ՝ 12 հզ. ժողովրդով, հեռացան իրենց տիրույթներից և հասան «ի սահմանս Վրաց ի գաւառն Կող»¹⁶: Այս վկայությունը ցույց է տալիս, որ Տայքի հյուսիսային Կող գավառը ոչ մի առնչություն չունի «վրաց սահմանների» հետ¹⁷: Եթե Վասակն արդեն հեռացել էր Կղարջքի կողմերը 775-ին կամ դրանից քիչ անց, ապա 789 թ. դրությամբ Կող գավառը՝ ըստ Ղևոնդի, ինչպես նաև ամբողջ մնացյալ Տայքը դուրս էին նրա տիրույթներից: Պատմիչի ընկալմամբ «վրաց սահմաններ» հասկացությունը նույնանում էր Արաբական խալիֆայության Արմինիա վարչական շրջանի Երկրորդ Արմինիա միավորին, որն ընդգրկում էր նաև

12 Տե՛ս **Георгий Мерчуле**, նույն տեղում, գլ. XXII:

13 Տե՛ս **Ն. Աղոնց**, Երկեր, հ. Ա, Եր., 2006, էջ 485: Ա. Տեր-Ղևոնդյանը կարծիք է հայտնել, թե այդ իրադարձությունը տեղի է ունեցել 775-784 թթ.: Տե՛ս **А. Тер-Гевондян**, Армения и Арабский халифат, Е., 1977, с. 124.

14 Տայքը, ինչպես նաև 774-775 թթ. ապստամբությունից հետո Հայաստանի քաղաքական թատերաբեմից հեռացած Մամիկոնյանների և Կամսարականների մյուս տիրույթները ժառանգական իրավունքով անցել էին Բագրատունիներին, քանի որ Հայոց իշխան Աշոտ Մակերի մայրը Մամիկոնյան էր, իսկ Մամիկոնյաններն ապստամբությունից առաջ տիրում էին Տայքին: Տե՛ս «Ստեփանոսի Տարօնեցույ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական», հրատ. Սո Մալխասեանց, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 106: Վարդան վարդապետը հաղորդում է. «Աշոտ և Շապուհ...գրաւեցին յիսթեանս զՇիրակ և զԱշոցք, և զգաւառն Տայոց»: Տե՛ս **Վարդան վարդապետ**, էջ 76:

15 Տե՛ս **Ն. Աղոնց**, Երկեր, հ. Ե., Եր., 2012, էջ 387:

16 Տե՛ս «Պատմութիւն Ղևոնդեայ Մեծի վարդապետի Հայոց», Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 168-169:

17 Ս. Զանաշիան փորձում է ցույց տալ, որ Ղևոնդի «հասանէր ի սահմանս Վրաց ի գաւառն Կող» արտահայտությունը ցույց է տալիս, որ Կող գավառը մտնում էր Վիրքի մեջ: Տե՛ս **С. Джанашиа**, նշվ. աշխ., էջ 14-15: Մինչդեռ, այդ վկայությունը հակառակ իմաստն է արտահայտում և, բացի այդ, բերված հիշատակության մեջ «Վրաց»-ը բուն Վիրքից տարբերվող վարչաքաղաքական հասկացություն է:

Գուգարքի մի մասը: Այդ պատճառով էլ Կող գավառից հյուսիս գտնվող Գուգարքի Կղարջք գավառը հիշատակվում էր «վրաց սահմաններում»: Այստեղ, կարծում ենք, կար նաև տվյալ հասկացության երկրորդ և, մեր կարծիքով, գլխավոր ընկալումը՝ վրացադավան բնակչության առկայության փաստի հաշվառումը:

9-րդ դարի սկզբին Կղարջքի Աշոտ կուրապաղատը ակտիվ գործունեություն է ծավալում: Վարդան վարդապետը տեղեկացնում է, որ «...տայր իշխանն Իսմայելի Աշոտի որդւյ Ատրներսեհի որդւյ Վասակայ, որդւյ Աշոտոյ Հայոց իշխանի՝ զերկիրն Վրաց. որոյ երթեալ հնազանդեցուցանէ ինքեան»¹⁸: Աշոտը սկզբում «տիրեաց ի Կաղրջաց մինչև ի Տփլիս, լեռնակողմամբն հանդերձ»¹⁹: Այսինքն՝ Աշոտը տիրում էր Գուգարքի Կղարջք գավառին և այնտեղից էլ սկսեց սկզբում Գուգարքի արևելյան մասի նվաճումը²⁰: Ուստիև հստակորեն նշված է՝ «Կղարջքից մինչև Տփղիս»:

Այնուհետև, Աշոտ կուրապաղատին հաջողվեց զբաղեցնել Վիրքի՝ մինչև Քսան գետն ընկած հողերը²¹: Սակայն նա բախվեց Տփղիսի ամիրայությանը, պարտություն կրեց ու նահանջեց Կղարջք՝ ամրանալով Արտանուջ բերդում²²:

Վերևում տեսանք, որ Կղարջքում հաստատված Վասակ Բագրատունու որդի Ատրներսեհը տիրում էր, ի թիվս այլ շրջանների, նաև Սամցխեին, բայց վերջինս դուրս էր մնացել նրա որդի Աշոտ կուրապաղատի տիրույթներից: Սակայն Վախուշտ Բագրատինը, անդրադառնալով Աշոտի որդիների տիրույթներին, մասնավորապես, Սամցխեն հիշատակում է որպես Բագրատի տիրույթ²³: Հայտնի է, որ Սամցխեում գտնվող երեք բերդ՝ Օձրխեն, Ջվարիսցխեն և Լոմսիանթան կառուցվել էին Աշոտ կուրապաղատի մյուս որդու՝ Գվարամ Բագրատունու կողմից²⁴: Կարելի է բխեցնել, որ Սամցխեի՝ Աբխազաց թագավորությանը հարակից հատվածը՝ վերոհիշյալ երեք բերդերով, մտնում էր Գվարամ Բագրատունու տիրույթների մեջ:

Ուստի կարող ենք արձանագրել, որ՝

ա. Տայքը 774-775 թթ. ապստամբությունից քիչ անց կցվել է Աշոտ Մսակերի տիրույթներին,

բ. Կղարջքի Բագրատունիների տիրույթները 8-րդ դարի վերջին ամփոփվել են միայն Կղարջքով և հարևան որոշ շրջաններով,

գ. «Վրաց սահմաններ» արտահայտությունը վերաբերում է Տայքից հյուսիս տեղաբաշխված հայկական, բայց վրացադավան շրջաններին:

Աշոտ կուրապաղատից հետո իրենց տիրույթները սկսեցին ընդարձակել նրա որդիները: Ըստ «Քարթլիի մատյանի»՝ 881 թ. հայ-աբխազական բախումից որոշ ժամանակ առաջ Կղարջքի Աշոտ կուրապաղատի որդի

18 Վարդան վարդապետ, էջ 78:

19 Նույն տեղում:

20 Տե՛ս Ն. Աղոնց, Երկեր, հ. Ե, էջ 389:

21 Տե՛ս “Матиане Картлиса”, էջ 29:

22 Տե՛ս Вахушти Багратиони, История царства Грузинского, пер. Н. Накашидзе, Тб., 1976, с. 187.

23 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 187:

24 Տե՛ս “Матиане Картлиса”, с.32, Вахушти Багратиони, с.187-188.

Գվարամը տիրել էր Զավախքին, Թռեղքին, Տաշիրքին, Աշոցքին և Արտահանին, որից հետո իր տիրույթները բաժանել էր եղբայրների՝ Ատրներսեհի և Բագարատի հետ, իսկ Աշոցքը՝ զիջել Արաբական խալիֆայության Արմինիա վարչական շրջանի իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունուն²⁵։ Վախուշտ Բագրատիոնը տեղեկացնում է, որ Աշոտի որդիներից Բագարատը տիրում էր Քարթլիին և Սամցխեին, Ատրներսեհը՝ Կղարջքին, իսկ Գվարամը՝ Զավախքին, Թռեղքին ու Աշոցքին և Հայաստանի որոշ հատվածների²⁶։ Կղարջքի Բագրատունիների այսչափ ընդարձակվելը պատահական չէր։ Խնդիրն այն է, որ Հայոց թագավոր Աշոտ Ա-ի մի քույրն ամուսնացած էր ապագա «Վրաց» թագավոր Ատրներսեհի պապի՝ Բագարատի²⁷, իսկ մյուսը՝ Գվարամի հետ²⁸։ Ակնհայտ է, և վրաց երկու աղբյուրների վերոհիշյալ տեղեկությունների համեմատությունը ցույց է տալիս, որ Արտահանը, Աշոցքը և Տաշիրքը Հայ Բագրատունիների տիրույթներ էին։

Հավելենք, որ, քարտեզագրելով Վախուշտ Բագրատիոնի տեղեկության մեջ նշված երեք եղբայրներին պատկանող գավառները, տեսնում ենք, որ Ատրներսեհը տիրում էր բուն Կղարջք գավառին, Գվարամը՝ հարավ-արևմուտքից հյուսիս-արևելք տեղաբաշխված Արտահանին, Զավախքին, Աշոցքին, Թռեղքին, ինչպես նաև Զավախքի արևելքում գտնվող Տաշիրքին, իսկ Բագարատի տիրույթը՝ Վերին Քարթլին կամ Սամցխեն, հյուսիսում սահմանակցում էր Աբխազաց թագավորությանը, արևմուտքում՝ Ագարին, հարավում՝ Գվարամի տիրույթներին, իսկ հարավ-արևմուտքում՝ Շավշքին։ Ամենայն հավանականությամբ, Բագարատի տիրույթ «Քարթլին» վերաբերում էր Ագարին և Շավշքին, իսկ Բագարատի տիրույթները Տայքից բաժանված էին Գվարամի հողերով։ Բացի այդ, վրացական աղբյուրներում երեք եղբայրների տիրույթների մեջ Տայքի որևէ հատված հիշատակված չէ։ Իսկ Գվարամի և Նասրի տիրույթները 881 և 888 թթ. հայ-աբխազական բախումներում նրանց կրած պարտությունից հետո, ամենայն հավանականությամբ, անցան իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունուն²⁹։ Ըստ Ն. Ադոնցի՝ միայն Սմբատ Ա-ի մահից հետո է, որ Կղարջքի թագավոր Ատրներսեհը կարողացավ մուտք գործել Տայք³⁰։

2. Կղարջքի բնակչությունը և դավանանքը

Գտնվելով Մեծ Հայքի Գուգարք աշխարհի արևմտյան հատվածում՝ Կղարջքն ի սկզբանե ուներ հայ բնակչություն։ Հույն աշխարհագետ Ստրաբոնը պատմում է այն մասին, որ Հայոց Արտաշես Ա թագավորը (189–160) Մեծ Հայքի թագավորությանը միացրեց (իմամ վերամիավորեց) մի

25 Տե՛ս «Матиане Картлisa», с. 31.

26 Տե՛ս **Вахушти Багратиони** с.187.

27 Տե՛ս **Ն. Ադոնց**, Երկեր, հ. Ա, էջ 505:

28 Տե՛ս «Матиане Картлisa», с.31, **Вахушти Багратиони**, с. 187.

29 Տե՛ս **Ա. Եղիազարյան**, Հայ-աբխազական պատերազմները Թ. դ. 80-ական թուականներին և Կղարջքի կիրապաղատությունը, «Բազմավեյ», Վենետիկ, Ս. Ղազար, 2009, էջ 187–192:

30 Տե՛ս **Ն. Ադոնց**, Երկեր, հ. Ե, էջ 391: Տե՛ս նաև **Ա. Եղիազարյան**, Տայքի իշխանությունը Հայ Բագրատունիների տերության համակարգում, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2008, N 3, էջ 197–208:

շարք երկրամասեր, այդ թվում նաև Գուգարքը՝ Կղարջքի հետ միասին, կազմավորվեց մի թագավորություն, որտեղ բոլորը միալեզու էին (իմա խոսում էին հայոց լեզվով)³¹: Ամենայն հավանականությամբ, հենց միևնույն լեզվով խոսող ժողովրդի գաղափարն էր ընկած Մեծ Հայքի թագավորության պետական գաղափարաբանության հիմքում, ուստի պատահական չէ, որ բացի հայ հեղինակներից, այդ մասին հիշատակում է նաև ամասիացի աշխարհագետը: Միալեզու Մեծ Հայքի թագավորությունը Փավստոս Բուզանդն անվանում է «երկիրն լեզուին թորգոմական աշխարհին»³², իսկ Մովսես Խորենացին նրա սահմանները նույնացնում է հայոց լեզվի սահմանների հետ («զեզերք հայկական խօսիցս»)³³:

Այսպիսով՝ մատենագիրների հաղորդումները ցույց են տալիս, որ Կղարջքը ի սկզբանե անտի հայկական և հայալեզու մի երկրամաս է եղել, որը, միևնույն ժամանակ, նաև՝ Մեծ Հայքի ծայրամասային երկրամասերից էր, գտնվում էր «հայկական խօսիցս»-ի սահմանին՝ շփման մեջ մտնելով վրացադավան և ըստ այդմ նաև վրացական լեզվական միջավայրի հետ:

Կովկասագետ Գ. Ցուլայան, քննության առնելով վաղ ավատատիրական Վիրքում պատմական գործընթացների էթնոմշակութային բաղադրիչը, ի սկզբանե նշում է, որ Բյուզանդիան մեծ ազդեցություն է թողել սահմանակից ժողովուրդների վրա՝ մեծապես «ուղղորդելով» նրանց սոցիալական ու մշակութային զարգացումը³⁴: Այդ ազդեցությունը հատկապես զգալի է եղել ընդհանուր առմամբ Վիրքի և մասնավորապես Մեծ Հայքի հյուսիսարևմտյան հատվածների վրա, որտեղ ազգաբնակչությունը դարձել է քաղկեդոնական, ինչի հետևանքով էլ Կղարջքում նոր իրավիճակ ստեղծվեց:

Վրացական աղբյուրների հիման վրա հետազոտելով իրավիճակը Կղարջքում՝ Ն. Մառը եկել է այն համոզման, որ նույնիսկ 10-րդ դարի կեսերին վրացերենը Կղարջքում բնակչության լեզու չէր, այլ օգտագործվում էր միայն եկեղեցական արարողությունների ժամանակ³⁵:

Գ. Ցուլայան կարծում է, որ Կղարջքի կուրապաղատության պատմական

31 Տե՛ս The Geography of Strabo, in three volumes, vol. II, London, 1856, XI, XIV, 5, նույնը՝ Страбон, География, в 17 книгах, перевод, статья и комментарии Г. Стратановского, М., 1964, XI, XIV, 5. Ըստ Ստրաբոնի՝ Արտաշես Ա-ն նվաճել է Գոգարենեն և Խորձենեն: Հ. Մարկվարտն առաջարկում է Խորձենեն կարդալ Կղարջք (Կղարջք): Տե՛ս «Հայ բղեաշխք», քննական ուսումնասիրություն Դր. Յ. Մարկվարտի: Թարգմ. Հ. Թովմաս Կետիկեան, Վիեննա, 1903, էջ 13: Հ. Հյուբշմանը Ստրաբոնի Խորձենեն ու Պտղոմեոսի Կատարգենեն նույնացնում է, իսկ Կատարգենեն հենց Կղարջքն է: Տե՛ս Հ. Հյուբշման, Հին Հայոց տեղւոյ անունները, Հայոց աշխարհի պատմական տեղագրության մասին: Թարգմ. Հ. Բ. Պիլեզիկձեան, Վիեննա, 1907, էջ 21, 236: Ս. Երեմյանը կարծում է, որ Խորձենեն համապատասխանում է Կղարջք, Շավշք, Ներքին Զավախք և Արտահան գավառների ընդհանուր տարածքին: Տե՛ս Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Եր., 1963, էջ 53: Բ. Հարությունյանը կարծում է, որ սկզբնապես «Աշխարհացոյց»-յան Գուգարքը բաժանված է եղել երկու մասի՝ արևմտյան (Խորձենեն) և արևելյան (Գոգարենեն): Արևմտյան հատվածում ընդգրկված էր Կղարջքը՝ շրջակա գավառներով: Տե՛ս Բ. Հարությունյան, Մեծ Հայքի Գուգարք աշխարհը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1977, N 2, էջ 176-197:

32 Տե՛ս Փավստոսի Բուզանդացու Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1933, դպր. Գ, գլ. ԻԳ:

33 Տե՛ս Մովսիսի Խորենացու Պատմութիւն Հայոց, Տիփսիս, 1913, գիրք Բ, գլ. Ը:

34 Տե՛ս Գ. Լյալայ, Этнокультурный аспект исторического процесса в раннефеодальной Грузии (V-X вв.), «Этнографический сборник, IX век», М., 1989, с. 38.

35 Տե՛ս Գ. Գեորգի Մերչուլե, гл. XLIII.

հեռանկարի հարցում մեծ է եղել «սրբերի» դերը: Ըստ որում՝ հետազոտողը կարևոր դիտարկում է կատարում. նա մատնանշում է այն հանգամանքը, որը հատկապես ծանրակշիռ է եղել Կղարջքում վրացադավանության տարածման գործում: Քրիստոնեությունը սկզբնապես եղել է բացառապես գրքային կրոն և տարածվել միսիոներների միջոցով³⁶: Հենց դրանով էլ կարելի է բացատրել այն իրողությունը, որ վրացերեն հոգևոր գրականության և քաղկեդոնական միսիոներների մուտքը Կղարջք մեծապես կանխորոշեց երկրամասի ապագան: Հետազոտողը նաև գտնում է, որ Կղարջքում բնիկ բնակչության քաղկեդոնականացման և վրացացման գործընթացում վրաց հոգևորականությունը պետք է պայքարեր հայ հոգևորականության դեմ, որը նախորդ դարերում երկրամասի բնակչությունը վեր էր ածել սեփական հոտի³⁷: Հայ հոգևորականության դեմ պայքարում մեծ տեղ էր հատկացվում հենց վրացերեն հոգևոր գրականության արմատավորմանը՝ տեղի վրացադավան ազգաբնակչության միջավայրում:

Սակայն քաղկեդոնական հայերը, դատելով տարբեր տեղեկություններից, եկեղեցական արարողությունները հաճախ կատարում էին հայերեն: Այդ է փաստում 10-րդ դարի հայերեն ավետարանը՝ գտնված Թորթոմ գետի հովտի Վիհիկ գյուղից³⁸: Բացի այդ, Նիկոն Սևսարեցու «Տակտիկոն»-ում (11-րդ դար) պահպանվել են փաստաթղթեր, որոնք վերաբերում են հայ քաղկեդոնականներին: Վերջիններս կոչվում են ծաթեր: Ասվում է, որ նրանք եկեղեցական արարողությունները կատարում էին հայերեն³⁹:

Ըստ Ն. Մամի՝ Կղարջքի բնակչության լեզուն հայերենն էր⁴⁰: Այնուհետև Ն. Մամը, խորացնելով իր դիտարկումները և հիմնվելով վրացական աղբյուրների վրա, նշում է, որ 9-10-րդ դդ. վրաց հոգևորականները Կղարջքում շրջապատված էին թեև քաղկեդոնական դավանանք ունեցող, բայց հայ բնակչությամբ⁴¹: Բացի այդ, որոշ տվյալների համաձայն, Կղարջքում՝ Արտանուջի անմիջական մոտերքում գտնվող Տանձոտ բնակավայրում, 11-րդ դարի կեսերին (1059 թ.) բնակվում էին լուսավորչական հայեր⁴²: Դատելով Գեորգի Մերչուլի հաղորդումներից՝ Կղարջքի այլ հատվածներում էլ կային լուսավորչական հայեր: Հենց նրանց մասին է նա հարցնում Օպիզա վանքի վանահայր Գրիգոր Խանձթեցուն, թե արդյոք պետք է կնքել հերետիկոսների (իմա՝ հայադավանների) զավակին, եթե վերջինս ցանկանում է դառնալ ուղղափառ: Գրիգոր Խանձթեցին պատասխանում է, որ

36 Տես **Г. Цулая**, նշվ. աշխ., էջ 39:

37 Տես նույն տեղում, էջ 63-65:

38 Տես **Н. Мэпп**, Об армянской иллюстрированной рукописи из халкедонитской среды, “Кавказский Культурный мир и Армения”, «Հայագիտական մատենադարան», Եր., 1995, էջ 302-306:

39 Տես **Н. Мэпп**, Аркаун, монгольское название христиан, в связи с вопросом об армянах-халкедонитах, **Мэпп Н.**, Кавказский Культурный мир и Армения, с. 242-244. Տես նաև **Վ. Հարությունով**, Գրիգոր Պակուրյանը (Բակուրյանը) և Պետրիժոնում վանք հիմնելու նրա նպատակները, «Մամը և հայագիտության հարցերը», Եր., 1968, էջ 173:

40 Տես **Георгий Мерчуле**, с. XVI.

41 Տես **Н. Мэпп**, Аркаун, монгольское название христиан, в связи с вопросом об армянах-халкедонитах, **Мэпп Н.**, Кавказский Культурный мир и Армения, с. 228-230.

42 Տես **Հ. Բարթիկյան**, Եվստաթիոս Բոյիլասի կտակը (1059 թ.) որպես Հայաստանի և Վրաստանի պատմության կարևոր սկզբնաղբյուր, «Բանբեր մատենադարանի», 1960, N 5, էջ 411-413:

Պողոս առաքյալն էլ սխալ էր համարում նրանց, որոնք իրենց կոչում են առաքյալների անուններով (նկատի ունի հայադավանների առաքելական կոչվելը): Հերետիկոսները, ըստ Գրիգոր Խանձթեցու, հեռացել են մայր կաթոլիկ-առաքելական եկեղեցուց, և նրանց զավակներին հարկ է կնքել⁴³: Վերոհիշյալը ցույց է տալիս, որ նույնիսկ խնդրո առարկա շրջանում՝ 11-րդ դարում, Կղարջքի կուրապատառությունը չունեի ամբողջությամբ վրացա-դավան դիմագիծ:

Ըստ Պ. Մուրադյանի՝ հաճախ, երբ տեղի բնակիչներն իրենք իրենց կոչում են կամ այլոց կողմից են կոչվում վրացի, վերջինիս տակ հասկանում են վրացադավանությունը⁴⁴: Անդրադառնալով Տայքի և Կղարջքի քաղկեդոնական հայերին՝ Վ. Հարությունովան նշում է, որ լինելով քաղկեդոնականներ՝ նրանք պետք է մտնեին սահմանակից Վիրքի քաղկեդոնական եկեղեցու կազմի մեջ: Կղարջում և Տայքում եկեղեցական արարողությունների լեզուն դառնում է վրացերենը, իսկ այդ արարողությունների համար անհրաժեշտ հայերեն գրականությունը թարգմանվում է վրացերեն: Աստիճանաբար, Կղարջքի հայերը տեղ-տեղ սկսում են խոսել վրացերեն, տեղ-տեղ էլ խառը՝ «վրացահայերեն»: Հայ քաղկեդոնականները սկսում են իրենց անվանել այն ժողովրդի անունով, որից ընդունել էին քաղկեդոնականությունը՝ հույներ կամ վրացիներ: Միննույն ժամանակ, «հայ» բառը սկսում է ընկալվել որպես «միաբնակ» հասկացության հոմանիշ⁴⁵:

Այն, որ վրացի էին կոչվում նաև քաղկեդոնական հայերը, ցույց է տալիս Սամշուլեի շրջակայքի «Վրաց դաշտ» անվանումը: Ամենայն հավանականությամբ, «Վրաց դաշտը» նույնական էր Կուր գետի միջին հոսանքի՝ Տփղիսից արևմուտք ընկած հովտին: Ըստ Ուխտանեսի՝ Վրաց դաշտը տարածվում էր Հայոց և Վրաց սահմանին⁴⁶, իսկ ըստ «Աշխարհացոյցի»՝ այդ սահմանը Կուր գետն էր (Վիրքը տարածվում է «մինչև ցՀայոց սահմանն՝ առ Կուր գետովն»)⁴⁷: Ասողիկը տեղեկացնում է, որ «...Դալիթ (իմա՝ Անհողին-Ա.Ե.)...ունի գլոդմանս Տաշրաց և զՎրաց դաշտի գՇամշուլտեայ մեծ քաղաքանիստ դղեակն...»⁴⁸, իսկ այնուհետև, որ Հայոց Գագիկ թագավորը «գնաց զօրօք ի Տաշիր, շրջան ամեալ ընդ Շամշուլտե և ընդ Վրաց դաշտ»⁴⁹: Այն, որ Վրաց կոչվող դաշտի մաս էր համարվում Տաշիրքի հյուսիսային հատվածը՝ Սամշուլեով, կարևոր հետևություն է ծնում: Պետք է նշել, որ նույն այս տարածքները վրացիները Սոմխետ (իմա՝ Հայք) էին կոչում⁵⁰: Ամենայն հավանականությամբ, հայերը այն Վրաց դաշտ էին կոչում այնտեղ բնակվող հայերի մի մասի վրացադավան

43 Տե՛ս **Георгий Мерчуле**, ԴԼ. LXXV.

44 Տե՛ս **Պ. Մուրադյան**, Գրիգոր Բակուրյանի «Սահմանք»-ի հունարեն և վրացերեն խմբագրությունների գնահատման հարցի շուրջ, «ՊԲՀ», 1968, N 1, էջ 103:

45 Տե՛ս **Վ. Հարությունով**, Գրիգոր Պակուրյանը (Բակուրյանը) և Պետրիծոնում վանք հիմնելու նրա նպատակները, 1968, էջ 170-173:

46 Տե՛ս **Ուխտանես Եպիսկոպոս**, Պատմութիւն Հայոց և Պատմութիւն բաժանման Վրաց ի Հայոց, Վաղարշապատ, 1871, գլ. ԺԸ:

47 Տե՛ս «Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացույ յաւելուածովք նախնեաց», հրատ. Ա. Սուքրեան, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1881, էջ 28:

48 Տե՛ս **Ասողիկ**, էջ 256:

49 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 279:

50 Տե՛ս **Վարդան վարդապետ**, էջ 90:

լինելու պատճառով⁵¹, իսկ վրացիները, քանի որ նրանք հայ էին, երկրամասն անվանում էին Սոմխեթ:

Այս առումով հետաքրքրական է նաև վրաց պատմաբանների տեսակետը: Հետազոտելով Դավթի որդի Սմբատի երկը՝ Ի. Աբուլաձեն եզրակացրել է, որ Սոմխեթ անվանումը պատմիչը բոլոր դեպքերում էլ տալիս է Հայաստանին և միայն մեկ անգամ՝ Հայաստանին հարևան Հարավային Վիրքի մի մասին: Ըստ նրա՝ 18-րդ դարից սկսած իբր արդեն Սոմխեթ անվանումը տրվում է Հայաստանին, իսկ Սոմխիթը՝ Հարավային Վիրքի (Քվեմո (Ստորին) Վիրք) մի հատվածին:

Մ. Լորդկիպանիձեն պատահական չի համարում այն, որ Ե. Թաղաշվիլին, թարգմանելով Դավթի որդի Սմբատի աշխատությունը, Սոմխեթ անվանումը, բացի վերոհիշյալ հատվածից, թարգմանել է Հայաստան, իսկ այդ դեպքում պարզապես չի թարգմանել⁵²: Կարծում ենք, այստեղ իր ազդեցությունն է թողել այն իրողությունը, որ այդ Սոմխեթը վրացի հեղինակները համարում են Վիրքի մաս, ուստի այն Հայաստան կոչելուց, հետևաբար նաև որևէ բացատրություն տալուց խուսափում են՝ ընթերցողին ներկայացնելով այնպես, ինչպես պատմիչի աշխատության բնագրում է՝ Սոմխեթ:

Պետք է նշել, որ սկզբնաղբյուրներում պահպանված որոշ հիշատակություններ հիմք են տալիս ենթադրելու, որ Կղարջքի Բագրատունիները (կամ նրանց մի մասը) 9-րդ դարի ընթացքում դեռևս քաղկեդոնական չէին: Ինչպես արդեն նշվեց, Ստեփանոս և Ներսես Մեծփեղծների անունով մեզ հասած մի ձեռագրի տեղեկությունների համաձայն՝ Կղարջքի Բագրատունիները Հայաստանից «գնացին ի մեջ Վրաց և եղեն նոցա թագաւոր և **յետոյ եղեն քաղկեդոնիկ** (ընդգծումը մերն է – Ա.Ե.)»⁵³:

Հայկական իրականության մեջ քաղկեդոնական հայերի գոյությունն այնքան ցավոտ խնդիր էր, որ պատմիչը հարկ է համարել հիշատակել Կղարջքի Բագրատունիների՝ քաղկեդոնական դառնալու իրողությունը, ըստ որում՝ ձգբրտելով, թե հատկապես երբ է դա տեղի ունեցել: Պատմիչը ներկայացնում է իրար հաջորդող երեք իրողություն.

ա. Բագրատունիները Վիրք (իմա՝ Կղարջք) են տեղափոխվել Հայաստանից,

բ. այդ ճյուղի ներկայացուցիչները դարձել են վրաց թագավորներ,

գ. դրանից հետո միայն դարձել են քաղկեդոնական:

Կղարջքի Բագրատունիների՝ սկզբում «Վրաց» թագավոր և հետո միայն քաղկեդոնական դառնալու մասին տեղեկությունը կարևոր հետևություններ է ծնում, որովհետև հայտնի է, որ Աշոտ կուրապաղատի թույլտվու-

51 Հնարավոր է նաև, որ այս շրջանը Վրաց դաշտ կոչվեր այն պատճառով, որ ժամանակին Սասանյանների կողմից մտցվել էր Վրաց մարզպանության կազմի մեջ:

52 Տե՛ս **Ի. Աբուլաձե**, Հակոբ Ցուրտավեցի, Շուշանիկի վկայաբանությունը, Թբ., 1938, էջ 52-53 (վրացերեն): Տե՛ս նաև “Жизнь и известия о Багратидах, царях наших грузинских, откуда они явились в эту страну, или с какого времени владеют они царством Грузинским, которое написал **Сумбат**, сын Давида”, пер. Е. Такайшвили. Տե՛ս «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», вып. XXVIII, Тифлис, 1900, с.122. **Сумбат Давитис-дзе**, пер. М. Лордкипанидзе, прим. 26, 101; **Ս. Կաուխիշվիլի**, Քարթլիս ցխովրեա, IV, 1973, էջ 1063-1068 (վրացերեն):

53 Տե՛ս **Լ. Խաչիկյան**, Հայ պատմագրության անհայտ էջերից, «ՊԲՀ», 1972, N 4, էջ 239:

թամբ և աջակցությամբ քաղկեդոնական եկեղեցիների շինարարությունը Կղարջքում 9-րդ դարի առաջին կեսին մեծ չափեր էր ընդունել⁵⁴: Հայտնի է նաև, որ Աշոտ կուրապաղատի որդիներից Գվարամը ընդդիմանում էր եղբոր՝ Բագարատի կողմից հովանավորվող քաղկեդոնական Գրիգոր Խանձթեցու հոգևոր իշխանությանը⁵⁵: Պետք է նշել, որ Աշոտ կուրապաղատի կողմից քաղկեդոնական եկեղեցիների շինարարությունը հովանավորելը միանշանակորեն չի ցուցանում նրա քաղկեդոնական լինելը⁵⁶: Խնդիրն այն է, որ իրենց տիրույթներից հեռացած Բագրատունիները Կղարջքում հայտնվել էին գերազանցապես քաղկեդոնական միջավայրում, որի հետևանքով կամա թե ակամա պետք է թույլատրեին, իսկ հետո նաև հովանավորեին քաղկեդոնական եկեղեցիների շինարարությունը: Սակայն այդ միջավայրն աստիճանաբար կլանել է նրանց, որը, եթե հավաստի է Ստեփանոս և Ներսես Մեծոփեցիների հիշատակությունը, տեղի է ունեցել Սմբատ Ա-ի կողմից Կղարջքի կուրապաղատ Ատրներսեհին թագավոր հռչակելուց (899 թ.) հետո, երբ, մասնավորապես 908 թվականից սկսած, Կղարջքի Բագրատունիները հետզհետե սկսեցին անկախանալ⁵⁷:

Այսպիսով, Կղարջքի կուրապաղատների՝ «իշխան/թագավոր Վրաց» կոչումն ամենևին էլ Վիրքին չէր վերաբերում, այլ պայմանավորված էր նրանց հայկական ու հայաբնակ, բայց վրացադավան երկրամասերում իշխելու իրողությամբ:

3. Վիրքը 9-րդ դարում (ընդհանուր ակնարկ)

Վիրքը 9-րդ դարի սկզբին գտնվում էր Տփղիսի ամիրայության գերիշխանության ներքո և իրենից ներկայացնում էր սահմանային շրջան⁵⁸: Աշոտ կուրապաղատի օրոք, ինչպես տեսանք, Կղարջքի կուրապաղատության գործը կարճ ժամանակով զբաղեցրեց Վիրքի՝ մինչև Քսան գետն ընկած հողերը:

Աշոտ կուրապաղատից հետո Վիրքին տիրելու փորձ կատարեց նրա որդին՝ Կղարջքի կուրապաղատ Բագարատը (826-876): Արմինիայի ոստիկան Մուհամմադ իբն Խալիդը (838-839) Տփղիսի ամիրա Իսհակի (833-853) դեմ պայքարում օգնություն ցուցաբերելու դիմաց նրան խոստացել էր Վիրքը⁵⁹: Տիրելով Ուփլիսցիներին՝ ոստիկանի և կուրապաղատի զորքերը շարժվեցին դեպի Տփղիս: Նրանց դեմ դուրս եկան Տփղիսի ամիրայության և Ծանարաց քորեպիսկոպոսության միացյալ զորքերը⁶⁰: Գոյություն ունեցող իրավիճակը պահպանվեց⁶¹:

54 Տե՛ս **Георгий Мерчуле**, գլ. X, XXVIII, XXVIII և այլն:

55 Տե՛ս նույն տեղում, գլ. XLII:

56 Ս. Երեմյանը կարծում է, որ Կղարջքի Բագրատունիներն ընդունել են քաղկեդոնականությունը 9-րդ դարի սկզբից: Տե՛ս **Երեմյան Ս.**, Լիպարիտ գորավարը և նրա նախորդները, «Ն. Մառի անվան կաթինետի աշխատություններ», Եր., Երևանի պետական համալսարանի հրատարակչություն, 1947, N 2, էջ 108:

57 Տե՛ս **Ն. Աղոնց**, Երկեր, հ. Ե, էջ 391:

58 Տե՛ս ١٩٤٨ القاهرة، ١، مروج الذهب و معادن الجواهر، էջ 203-204:

59 Տե՛ս “**Матиане Картелиса**”, с. 29:

60 Տե՛ս նույն տեղում:

61 Տե՛ս նույն տեղում:

Ըստ Մասուդիի՝ այդ իրավիճակը շարունակվել է մինչև Մութավաքիլի խալիֆայության տարիները (846–861): Այդ ժամանակ Տփղիսի ամիրա Իսհակի իշխանության տակ էր գտնվում Վիրքի մի զգալի մասը: Սակայն 850–ական թթ. սկզբին՝ Բուղայի արշավանքի շրջանում, Տփղիսի ամիրայությունը ջախջախվեց, որի հետևանքով Վիրքում նրա դիրքերը խիստ թուլացան, իսկ ամիրայության սահմանները կրճատվեցին⁶²:

Բուղայի արշավանքից հետո ակտիվանում է պայքարն Աբխազաց թագավորության, Ծանարաց քորեպիսկոպոսության և Կղարջքի կուրապաղատության միջև՝ անտերունչ վիճակում հայտնված Վիրքին տիրելու համար: Այդ պայքարին շուտով խառնվում է նաև իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունին, որն ակնհայտորեն սպասում էր պատեհ առիթի: Առիթը շուտով ներկայացավ, այն բանից հետո, երբ Աբխազաց Գիորգի Ա թագավորը (861–868) նվաճեց Վիրքը և որոշ ժամանակով այն ենթարկեց իր գերիշխանությանը⁶³: Կղարջքի կուրապաղատները, Աբխազաց թագավորությանը դիմակայելու համար, անհրաժեշտաբար սկսում են հույսը դնել իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունու վրա, որն էլ միջամտում է Վիրքի համար մղվող պայքարին: 881 թ. հայ–աբխազական բախման արդյունքում Այսրկովկասում՝ ընդհանրապես և Վիրքում՝ մասնավորապես, հաստատվեց հայկական գերիշխանությունը⁶⁴:

Ավելին՝ Գ.Յուլյան, անդրադառնալով «Քարթլի» և «քարթլիացի/վրացի» հասկացություններին, մի հույժ կարևոր իրողություն է արձանագրում: Մինչև 8–րդ դարը Քարթլին աշխարհագրական հասկացություն էր և «վրացական տոհմ» ու «վրացական ազգ» եզրույթները գրեթե չէին օգտագործվում: «Քարթլին» էթնիկական իմաստով ավելի շատ չեզոք ընկալում ունեւր, և միայն դրանից հետո է, որ այնտեղ ծավալվում է վրացական էթնոինքնության հաստատման գործընթացը, և «սրբերի վարքերում» «վրացի» հասկացությունն առավել արմատական է դառնում⁶⁵: Հետագոտողը, անդրադառնալով 9–րդ դարի կեսի դեպքերին, գրում է, որ այդ շրջանի «Վարքերում» թերևս առաջին անգամ է, որ Քարթլի հասկացությունը սկսում է ստանալ այն լայն բովանդակությունը, որ գոյություն ունեւր 10–րդ դարում՝ իր մեջ ներառելով նաև Կղարջքը⁶⁶:

62 Տե՛ս **مسعودي**, I, էջ 203–204:

63 Տե՛ս “**Матиане Картлиса**”, с. 31.

64 Տե՛ս **Ա. Եղիազարյան**, Հայ–աբխազական պատերազմները Թ. դ. 80–ական թուականներին և Կղարջքի կիւրոպաղատութիւնը, էջ 187–190:

65 Տե՛ս **Г. Цулая**, նշվ. աշխ., էջ 49:

66 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 61:

4. Հայոց թագավորները և Կղարջքի կուրապաղատները

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Դ (Տ) ԳԱՐԻ, ԹԻՎ 4 (40) ԽՈԼՈՐԴՆԵՐ-ՊԵՆԿՆԵՐ, 2012

ՎԷՄ համահայկական հանդես

Վարդան վարդապետը հաղորդում է, որ Հայոց թագավոր Աշոտ Ա-ն «դնէ իշխան Վրաց գեղեորդի իւր, և ինքն կատարի ի Քրիստոս»⁶⁷: «Իշխան Վրաց» արտահայտությունը, անկասկած, վերաբերում է Կղարջքի Բագրատունիներին: Հենց այդ ժամանակ է, որ Հայ Բագրատունիները Կղարջքի Բագրատունիներին հռչակում են որպես «իշխան Վրաց»: Ըստ որում, «իշխան Վրաց» կոչումը նրանց տրվել է Հայոց արքայի կողմից դեռևս այն ժամանակ, երբ նրանք տիրում էին միայն Կղարջքին և շրջակա որոշ շրջանների⁶⁸: Ըստ Ս. Երեմյանի՝ Աշոտ Ա-ն և Սմբատ Ա-ն աջակցում էին Կղարջքի իրենց ազգակիցներին՝ տիրելու Վիրքին⁶⁹:

Երբ Աշոտ Ա-ն 888 թ. արշավանքի ելավ արխագների, ալանների և Նսար Բագրատունու կազմած դաշինքի դեմ, նրա հետ էր Կղարջքի Դավիթ իշխանի որդի Ատրնեստեի⁷⁰: Փաստորեն, Կղարջքի իշխանն Աշոտ Ա-ի վերջին տարիներին արդեն Ատրնեստեին էր, ուստի սխալ է Ն. Ադոնցի այն կարծիքը, թե Աշոտ Ա-ն մահվանից առաջ «Վրաց իշխան» է կարգել Դավթին⁷¹: Ն. Ադոնցի կարծիքին հակասում է նաև իր իսկ կողմից Դավթի մահվան թվագրումը 881 թվականով⁷²: Այդ ժամանակ Աշոտ Ա-ն դեռ պաշտոնապես թագավոր չէր ձանաչվել Արաբական խալիֆայության և Բյուզանդական կայսրության կողմից, իսկ, ինչպես տեսանք, Կղարջքի Բագրատունի իշխանին Աշոտ Ա-ն «Վրաց իշխան» է կարգել մահվանից առաջ: Վերոհիշյալ ձգբրտումը ցույց է տալիս, որ Աշոտ Ա-ն «Վրաց իշխան» է կարգել Ատրնեստեի Բագրատունուն: Ըստ որում՝ «Վրաց իշխան» արտահայտությունը Վիրքին վերաբերել չէր կարող, քանի որ այն ոչ միայն Կղարջքի կուրապաղատին ենթակա չէր, այլ նույնիսկ կուրապաղատության հետ ընդհանուր սահման չունեց: Ուստի կարող ենք նշել, որ այդ արտահայտության ներքո պետք է հասկանալ Ատրնեստեի՝ վրացադավան բնակչությամբ երկրամասերում իշխելու իրողությունը:

Հովհաննես Դրասխանակերտցին վկայում է, որ 899 թ. Սմբատ Ա-ն Ատրնեստեին «կացուցանէ ...թագաւոր Վրաց աշխարհիւն և երկրորդ իւրոյ տէրութեանն ... հաստատէ»⁷³: Մ. Լորդկիպանիձեն նշում է, որ թեև Ե.

67 Տե՛ս Վարդան վարդապետ, էջ 86:

68 Տե՛ս Յ. Մարկուարտ, Հայ Բագրատունեաց ձիւղագրութիւնը, ծանօթութիւններով, գրեց պրոֆ. դկո. Յ. Մարկուարտ, գերմաներէնէ թարգմանեց Հ.Մ. Հապոզեան, Վիեննա, 1913, էջ 138, Ադոնց Ն., Երկեր, հ. Ա, էջ 504:

69 Երեմյան Ս., Լիպարիտ զորավարը և նրա նախորդները, էջ 108:

70 Տե՛ս “Матиане Картелиса”, с. 31:

71 Տե՛ս Ն. Ադոնց, Երկեր, հ. Ա, էջ 505:

72 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 504-505:

73 Տե՛ս «Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ Պատմութիւն Հայոց», բնագիրը Մ. Էմինի, Եր., 1996, էջ 188: Ատրնեստեի Բագրատունու թագապաղատության թվականի վերաբերյալ տե՛ս Մ. Չամչեանց, Պատմութիւն Հայոց, հ. Բ, Եր., 1985, էջ 727; M. Brosset, Histoire de la Georgie, I, St.-Petersbourg, Imprimerie de L'Academie Imperiale des science, 1849, pp. 273-279; Յ. Մարկուարտ, Հայ Բագրատունեաց ձիւղագրութիւնը, էջ 148 (ներդիր); Ն. Ադոնց, Երկեր, հ. Ա, էջ 501; Ի. Զավախիշվիլի, Վրաց ժողովրդի պատմություն, II, Թբ., 1965, էջ III (վրացերեն); Մ. Զանաշեան, Դաւիթ կիրապաղատ (պատմական ուսումնասիրութիւն), Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1972, էջ 13-14; C. Toumanoff, The Bagratids of Iberia from the eight to the eleventh Century. “Le Museon”, LXXIV, Idem. Studies, Louvain, 1961, pp. 21-25; C. Еремьян, Присоединение

Թաղայշվիլին Ատրներսեհի թագադրությանը վերաբերող նախադասությունը Դավթի որդի Սմբատի երկում թարգմանել է «/Ատրներսեհը/ վրացիների կողմից թագավոր կարգվեց»⁷⁴, առավել ճիշտ կլիներ այդ հատվածի ներքո հասկանալ նրա՝ հենց վրաց թագավոր հռչակվելը⁷⁵: Այսինքն՝ վրացի հետազոտողը լավ է հասկանում, որ, ճիշտ է, Ատրներսեհը հռչակվել է «վրաց թագավոր», բայց ոչ վրացիների կողմից:

Այս շրջանում Ատրներսեհի՝ «Վրաց իշխան» հռչակվելու ժամանակի հետ համեմատ, Կղարջքի կուրապաղատության սահմանների առումով ոչինչ չէր փոխվել: Պետք է եզրակացնել, որ նրա իշխանությունը տարածվում էր Տայքի, Գուգարքի կենտրոնական գավառների, Աբխազաց թագավորության և Սամցխեի միջև: Դրանից բխում է, որ «Վրաց» թագավոր Ատրներսեհ Բագրատունին այդ ժամանակ տիրում էր միայն ...Կղարջքին, Շավշքին, Ագարին (Էգր) և Նիգալին:

906 թ. Սմբատ Ա-ն գերի վերցրեց Աբխազաց Կոստանդին Գ թագավորին (893-922), սակայն հետո ազատ արձակեց: Դրա պատճառով Կղարջքի Ատրներսեհ թագավորը դավադրություն կազմակերպեց Հայոց թագավորի դեմ⁷⁶: Ըստ Հովհաննես Դրասխանակերտցու՝ երբ Կղարջքի Ատրներսեհ իշխանը մահափորձ կազմակերպեց Սմբատ Ա-ի դեմ, բայց անհաջողության մատնվեց, ամրացավ Կղարջքում⁷⁷: Շուտով Սմբատ Ա-ն արշավեց Կղարջք և նվաճեց այն⁷⁸: Ատրներսեհը ներում խնդրեց: Սմբատ Ա-ն ներեց նրան, բայց նրա որդուն պատանդ պահեց իր մոտ՝ որպես Ատրներսեհի հավատարմության գրավական⁷⁹: Ատրպատականի ամիրայի հաջորդ արշավանքի ժամանակ արդեն պատմիչը վկայում է, որ ամիրան հետապնդեց նահանջող Սմբատ Ա-ին, որը նահանջեց «մինչև յաշխարի Վրաց...մինչև անկանէր մերձ յանմատչելի յամուրսն Կղարջաց»⁸⁰:

Այսինքն՝ «աշխարի Վրացը» սկսվում էր Կղարջքից, որը Մեծ Հայքի Գուգարք աշխարհի գավառներից էր, և միանշանակ է, որ այն «Վրաց աշխարհի» մաս էր համարվում բնակչության դավանանքի պատճառով: Մինչդեռ, ըստ Գ. Յուլայայի, Տայք-Կղարջքի իբր թե՛ բնիկ մենագրելա-ձանական (լազական) բնակչությունը, որը նախապես հայացվել էր, 9-րդ դարի սկզբից կրկին սկսել էր վրացականացվել, որի հետևանքով արդեն

северо-западных областей Армении к Византии в XI веке, «Լրաբեր հաս. գիտ.», 1971, N 3, с. 5, прим. 7; «Очерки Истории Грузии», т. II, Тб., 1988, с. 310; «Հովհաննես Դրասխանակերտցու տեղեկությունները Վրաստանի մասին», հայերեն տեքստը վրացերեն թարգմանությամբ, ուսումնասիրությամբ և ծանոթագրություններով հրատ. Ե. Ցագարեիշվիլին, Թբ., 1965, էջ 121-122 (վրացերեն); Ա. Եղիազարյան, Հայոց Սմբատ Ա թագավորի կողմից Աղվանից և Կղարջքի իշխանների թագադրության հարցի շուրջ, «ԲեՀ», «Հայագիտություն», 2011, N 135.1, էջ 16-25:

74 Տե՛ս «Жизнь и известия о Багратидах...», пер. Е. Такайшвили, с. 146.

75 Տե՛ս Сумбат Давитис-дзе, пер. М. Лордкипанидзе, прим. 101.

76 Տե՛ս Ասողիկ, էջ 163-164:

77 Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 210:

78 Տե՛ս նույն տեղում:

79 Տե՛ս նույն տեղում:

80 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 216: Ս. Զանաշխան, անդադառնալով Հովհաննես Դրասխանակերտցու «մինչև յաշխարի Վրաց...մինչև անկանէր մերձ յանմատչելի յամուրսն Կղարջաց» հաղորդմանը, բխեցնում է, թե իբր՝ ինչպես Կղարջքը, այնպես էլ Տայքը, անվիճելիորեն պատկանում էին վրացիներին: Տե՛ս С. Джанашиа, նշվ. աշխ., էջ 21-22:

հաջորդ դարի սկզբին հանդես եկավ որպես վրացական բնակչություն⁸¹: Կարծում ենք՝ նման հարցադրման «լրջությունը» մեկնաբանության կարիք անգամ չի զգում:

5. Քաղկեդոնականությունը և Վրացական թագավորության պետական գաղափարաբանությունը

Աշխարհագրական փոքրիկ միջավայրում՝ Կղարջքում իշխող Բագրատունիները մեծ նկրտումներ ունեին: Այդ ամենն ավելի ցցուն դարձավ, երբ Ատրնեստեր թագավորական թագ ստացավ սկզբում Սմբատ Ա-ից, իսկ հետո, ամենայն հավանականությամբ՝ Ատրպատականի Յուսուֆ ամիրայից⁸²: Կղարջքի Բագրատունիների նկրտումների հիմնական թիրախ դարձան հարևան վրացադավան երկրամասերը և Վիրքը:

Հայտնվելով Կղարջքի գերազանցապես քաղկեդոնական միջավայրում՝ Բագրատունիները, հասկանալի է, անհրաժեշտաբար պետք է ինտեգրվեին այդ միջավայրին: Քանի որ միջնադարում անկախությունը երբեմն կարող էր կապված լինել սեփական եկեղեցու անկախության հետ, ապա Կղարջքի Բագրատունիները, որոնց՝ ռազմական կամ քաղաքական ճանապարհով Վիրքին տիրելու նպատակները տապալվել էին, սկսում են ամեն կերպ աջակցել վրացադավան եկեղեցուն: 9-րդ դարի առաջին կեսին՝ Աշոտ կուրապաղատի իշխանության շրջանից սկսած, լայն ծավալներ է ընդունում եկեղեցաշինությունը Կղարջքի կուրապաղատությունում, որի սկզբնավորողն այնուհետև Կղարջքի կուրապաղատության հոգևոր առաջնորդի դերը ստանձնած Գրիգոր Խանձթեցին էր (759–861): Դատելով Գեորգի Մերչուլի հաղորդումներից՝ Գրիգոր Խանձթեցու կողմից Կղարջքի կուրապաղատությունում կառուցվել կամ վերակառուցվել են տասնյակ եկեղեցիներ⁸³: Այն պահին, երբ Գրիգոր Խանձթեցին եկավ Կղարջք, այստեղ, բացի Օպիզայից, որևէ այլ գործող եկեղեցի չկար⁸⁴: Աշոտ կուրապաղատը Գրիգոր Խանձթեցու մասին տեղեկացավ իր իշխանների միջոցով⁸⁵: Կուրապաղատն իր մոտ հրավիրեց նրան և նվիրեց բարեբեր վայրեր, այդ թվում՝ Շատբերդի շրջանը⁸⁶:

Շուտով փորձ կատարվեց Կղարջքի հոգևոր իշխանությունը տարածելու հարևան վրացադավան երկրամասերում, սակայն վերջիններիս բնակչությունը հակադրվեց դրան: Խանձթա վանքի կառուցումից հետո Կղարջքի Անչայի վանքի շրջանում գտնվող գյուղերի բնակիչները հարձակվում են վանքի և նրա հարակից գյուղերի վրա՝ թալանելու և ավերելու նպատակով⁸⁷: Թեև փորձ է կատարվել այդ իրադարձությունը վերագրել միջավատա-

81 Տե՛ս Դ. Пуля, նշվ. աշխ., էջ 63–65:

82 Տե՛ս Ա. Եղիազարյան, Հայոց Սմբատ Ա թագավորի կողմից Աղվանից և Կղարջքի իշխանների թագադրության հարցի շուրջ, էջ 19–23:

83 Տե՛ս Георгий Мерчуле, , тт. V, IX:

84 Տե՛ս նույն տեղում, գլ. VII:

85 Տե՛ս նույն տեղում, գլ. X:

86 Տե՛ս նույն տեղում, գլ. XI:

87 Տե՛ս նույն տեղում, գլ. LXVIII–LXX:

տիրական հարաբերությունների սրմանը⁸⁸, սակայն վերոհիշյալ փաստը, մեր կարծիքով, ցույց է տալիս, որ Կղարջքի որոշ շրջաններում, այդ թվում՝ Անչա վանքի շրջակայքում, չէին ընդունում Գրիգոր Խանձթեցու հոգևոր իշխանությունը: Ուստի այն բանից հետո, երբ Գրիգոր Խանձթեցին ցանկացել է այնտեղ տարածել իր հոգևոր իշխանությունը, ստացել է նման հակահարված:

Այդ հակահարվածը, հասկանալով Կղարջքի Բագրատունիների նկրտումները, իրականացրել է Տփղիսի Իսհակ (Սահակ) ամիրան՝ պաշտպանելով Անչայի վանքի և թեմի հատուկ կարգավիճակը վրաց եկեղեցու համակարգում: Վերջինիս օգնությամբ Անչայի եպիսկոպոս դարձավ ոմն Ցկիր, որը հավաքեց Անչայի ժողովրդին և ուղարկեց քանդելու Խանձթա վանքը: Չեռնարկն անհաջողության մատնվեց միայն Ցկիրի մահվան պատճառով⁸⁹:

Խանձթայի հոգևոր իշխանությանն ընդդիմանում էր նաև Գվարամ Բագրատունին, ըստ որում՝ արդյունավետ կերպով⁹⁰: Խնդիրն այն է, որ Կղարջքում ծավալված եկեղեցաշինական աշխատանքներից հետո Կղարջքի հոգևորականները փորձ կատարեցին իրենց հոգևոր իշխանությունը տարածելու հարևան Սամցխեում, որի մի հատվածը, ինչպես տեսանք, պատկանում էր Գվարամ Բագրատունուն: Այնտեղ հատուկ այդ նպատակով ուղարկվեց Սերապիոն Զարգմեցին, որը լայն գործունեություն ծավալեց 860-ական թվականներին՝ Բագարատ կուրապաղատի օրոք (826–876)⁹¹:

Ըստ Վասիլ Զարգմեցու՝ Սամցխեի տարբեր շրջաններում Կղարջքի հոգևորականներին թշնամաբար էին ընդունում և արտաքսում իրենց երկրամասերից: Երբ նրանք նոր էին մտել Սամցխե և կառուցել առաջին վանքը, տեղի իշխանը չցանկացավ նրանց տեսնել իր տիրույթներում և վտարեց⁹²: Սակայն Սամցխեի մյուս իշխաններից Գեորգի Չորչանեցին (Չորչան բնակավայրն այսօր էլ գոյություն ունի և գտնվում է ներկայիս Ախալցխա քաղաքից արևմուտք՝ Կուր գետի Մոսթական լեռներից սկիզբ առնող վտակի ափին), նրանց հրավիրեց իր մոտ և իր իշխանության մեջ գործունեության ազատություն տվեց⁹³: Գլխավոր վանքը, որ Կղարջքի հոգևորականները կառուցեցին Սամցխեում, Զարգմայի վանքն էր⁹⁴: Սակայն, երբ Գեորգի Չորչանեցու մահից հետո նրա իշխանության ներսում երկպառակություններ սկսվեցին, իրավիճակը կարողացավ շտկել միայն Սամցխեի Ածղուրի վանքի հոգևոր առաջնորդ Գեորգին, որին դրանից հետո հաջողվեց իր ձեռքը վերցնել Սամցխեի հոգևոր ղեկավարությունը⁹⁵:

Ածղուրի վանքը Սամցխեի եպիսկոպոսանիստ վանքն էր, որը խնդրո առարկա շրջանում դուրս էր Կղարջքի հոգևոր իշխանությունից, ավելին՝

88 Տե՛ս «Очерки истории Грузии», т. II, с. 244–245:

89 Տե՛ս **Георгий Мерчуле**, гл. LXVIII–LXX:

90 Տե՛ս **Ա. Եղիազարյան**, Կղարջքի և Սամցխեի IX դարի պատմության որոշ խնդիրների շուրջ (ըստ վրացական սրբերի «Վարքեր»-ի), «ԲԵՀ», «Հայագիտություն», 2011, N 134.1, էջ 8:

91 Տե՛ս «Очерки истории Грузии», т. II, с. 316–317:

92 Տե՛ս **Василий Зарзмели**, Житие Серапиона Зарзмели. – «Древнегрузинская литература (V–XVIII вв.)», тексты, сост. Л. Менабде, пер. с груз., Тб., 1987, , гл. V.

93 Տե՛ս նույն տեղում, գլ. VI–VII:

94 Տե՛ս նույն տեղում, գլ. VIII–XIII:

95 Տե՛ս նույն տեղում, գլ. XVIII:

հակադրվում էր նրան: Դատելով Գեորգի Մերչուլի հաղորդումներից՝ Սամցխեի հոգևորականների կարծիքը կարևոր նշանակություն ուներ նույնիսկ Վրաց կաթողիկոսի ընտրության հարցում⁹⁶: Սամցխեն՝ Ածղուրի վանքի գլխավորությամբ, հակառակվում էր Խանձթայի հոգևոր իշխանությանը, մասնավորապես, երբ քննարկվում էր Վիրքի կաթողիկոս դարձած Արսենի խնդիրը: Կղարջքի Բագրատունիներից Գվարամը դժգոհ էր նրա՝ կաթողիկոս դառնալու փաստից: Միևնույն ժամանակ, սակայն, նրան կողմ էր Գրիգոր Խանձթեցին⁹⁷:

Կղարջքի Բագրատունիների՝ վրացադավան բնակչության շրջանում տարածվելու և իշխելու նկրտումները շուտով բանաձևվեցին մի արտահայտությամբ, որը խիստ կարևոր էր: Ներկայացնելով նրանց քաղաքականության թե՛ էությունը և թե՛ նպատակակետը, միևնույն ժամանակ, այն ըստ հարկի չի լուսաբանվել, չնայած որ հիմք է հանդիսացել Բագրատունիների վրացական թագավորության ստեղծման համար: Այն բարբառում է, որ **«Վիրք է համարվում լայն՝ ընդարձակ երկիրը, որտեղ եկեղեցական ծառայությունն իրականացվում և բոլոր աղոթքները կատարվում են վրացերեն լեզվով** (ընդգծումը մերն է – Ա.Ե.)»⁹⁸: Հեղինակը Կղարջքի վրացադավաններն էին, ստեղծման ժամանակը՝ 9-րդ դարի առաջին կեսը: Փաստորեն, Կղարջքի կուրապաղատների պատկերացրած «Վրաստանը» չէր ստեղծվելու էթնիկ հիմքով, քանի որ թե՛ ստեղծել ցանկացողները և թե՛ տվյալ պահին վերջիններիս տիրապետած տարածքների բնակչությունը վրացական չէր: Ուստի այդ թագավորությունը էթնիկ հիմքով ստեղծված թագավորություն չէր լինելու, այլ իր սահմաններում ընդգրկելու էր վրացադավան (քաղկեդոնական) շրջանները: Կղարջքի Բագրատունիները լավ էին հասկանում, որ սեփական իշխանությունը (հետագայում՝ թագավորություն) իրենց ազգակից Շիրակի ճյուղի իշխանությունից պետք է տարբերվեր իր բովանդակությամբ: Վերջինս սկզբում բնույթով ազգային իշխանություն էր, իսկ 885 թ. սկսած՝ հանդես եկավ որպես տերություն՝ ընդգրկելով այլ երկրներ, որտեղ գերիշխում էին այլ դավանանքներ:

Պետք է նշել, որ Կղարջքի կուրապաղատների նպատակների իրականացման ճանապարհին կանգնած էր ևս մեկ քաղկեդոնական թագավորություն՝ Վիրքին տիրելու նկրտումներով: Խոսքն Աբխազաց թագավորության մասին է, որը 906 թ. փորձ էր արել տիրելու Վիրքին, սակայն ջախջախվել էր Սմբատ Ա-ի զորքերից: Չորս ամիս Աբխազաց Կոստանդին Գ թագավորը գերի պահվեց, ինչը Ատրներսեհին հույս ներշնչեց, որ ազատվել է գլխավոր հակառակորդից: Երբ Սմբատ Ա-ն Կոստանդին Գ-ին ազատ արձակեց և, ավելին, օգնական զորքով առաքեց իր թագավորությունը՝ գահին վերադարձնելու, Ատրներսեհը սկզբում դավաճանեց իր տիրակալ Հայոց թագավորին, իսկ այնուհետ հպատակություն հայտնեց նրա թշնամի Ատրպատականի Յուսուֆ ամիրային, որից էլ թագ ստացավ⁹⁹:

Հենց արխազաց թագավորի՝ Վիրքին տիրելու նկրտումներն էլ հաշվի

96 Տե՛ս Գեորգի Մերչուլե, գլ. XLII:

97 Տե՛ս նույն տեղում:

98 Տե՛ս նույն տեղում, գլ. XLIII:

99 Տե՛ս Ա. Եղիազարյան, Հայոց Սմբատ Ա թագավորի կողմից Աղվանից և Կղարջքի իշխանների թագադրության հարցի շուրջ, էջ 22-24:

առնելով՝ Գ. Մելիքիշվիլին համաձայն չէ այն հետազոտողների հետ, որոնք հակված են գերազնահատելու Կղարջքի կուրապաղատության դերը 9-10-րդ դարերում Վիրքի միավորման գործընթացում, քանի որ նրանք հաշվի չեն առնում տարբեր էթնոքաղաքական շրջանների սոցիալ-տնտեսական զարգացման աստիճանը¹⁰⁰: Ըստ նրա՝ միավորման գործընթացը բխում էր ոչ թե Կղարջքից, այլ ընթանում էր Աբխազաց թագավորների ծրագրերին համապատասխան¹⁰¹: Սակայն, առնվազն մեր հոգվածում քննության առնված ժամանակաշրջանում Աբխազաց թագավորությունը, թեև Վիրքին տիրելու փորձեր կատարել է, անհաջողության է մատնվել, ուստի Հայոց թագավորի հովանավորությունը վայելող Կղարջքի կուրապաղատները Վիրքի միավորման հարցում հայտնվել են առաջին պլանում:

Հռչակվելով «վրաց թագավոր»՝ Ատրնեքսեիը և նրա հետնորդներն անշեղորեն սկսեցին ծավալվել դեպի Վիրք՝ աստիճանաբար կյանքի կոչելով դավանանքի իմաստով համավրացական թագավորությունը: Հենց այս իրողությունն էլ հաշվի առնելով Ն. Մառն այն կարծիքն է հայտնում, թե Կղարջքի կուրապաղատությունում է վերջնականապես ձևավորվել **Սաքարթվելո (Վրաստան)** հասկացությունը, որն ընդգրկում էր Վիրքը ազգային-մշակութային իմաստով՝ հենված ազգաբնակչության հոգևոր ընդհանրության վրա¹⁰²:

Ամփոփելով քննության արդյունքները՝ կարող ենք նշել, որ.

ա. 774-775 թթ. ապստամբությունից հետո Կղարջքում հաստատված Բագրատունիները սկսեցին աստիճանաբար ինտեգրվել նոր՝ քաղկեդոնական միջավայրում,

բ. Կղարջքի Բագրատունիները տիրում էին միայն Կղարջքին ու հարևան որոշ շրջանների և բուն Վիրքից բաժանված էին մի կողմից Սամցխեով, իսկ մյուս կողմից՝ Բագարատ կուրապաղատի դեմ հակառակ դիրք բռնած նրա եղբայր Գվարամի տիրույթներով, որոնք վերջինիս մահից հետո անցան Արմինիայի իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունուն,

գ. Վիրքը 9-րդ դարի ընթացքում սկզբում գտնվում էր Տփղիսի ամիրայության կազմում, իսկ Հայ Բագրատունիների տերության շրջանում՝ վերջինիս կազմում,

դ. Կղարջքի Բագրատունիներին «վրաց իշխան/թագավոր» անվանումը տրվել է Շիրակի Բագրատունիների կողմից: Այդ անվանումը մինչև 9-րդ դարի կեսերը Վիրքի հետ որևէ առնչություն չուներ և պայմանավորված էր Կղարջքի և հարևան երկրամասերի վրացադավան բնակչության շրջանում իշխելու իրողությամբ,

ե. սկսած Աշոտ կուրապաղատից՝ Կղարջքի Բագրատունիները փորձեր են ձեռնարկում տարածվելու դեպի Տփղիս՝ երբեմն Շիրակի Բագրատունիների, երբեմն արաբների, իսկ երբեմն էլ՝ Բյուզանդիայի օգնությամբ,

100 Տե՛ս Գ. Մելիքիշվիլի, Ավատատիրական Վրաստանի քաղաքական միավորումը և Վրաստանում ավատատիրական հարաբերությունների զարգացման մի քանի հարցեր, Թբ., 1973, էջ 12 (վրացերեն): Տե՛ս նաև **А. Новосельцев**, Генезис феодализма в странах Закавказья (Опыт сравнительно-исторического исследования), М., 1980, с. 201:

101 Տե՛ս Գ. Մելիքիշվիլի, նշվ. աշխ., էջ 50-51, 54-56:

102 Տե՛ս **Н. Март**, История Грузии. Культурно-исторический набросок (По поводу слова протоиерея И. Восторгова о грузинском народе), СПб., 1906, с. 59: Նույնը տե՛ս “Летопись Картли”, перевод, введение и примечания Г. Цулая, Тб., 1982, նախաբան:

գ. 9-րդ դարում Կղարջքի Բագրատունիներին գրեթե չի հաջողվել սեփական տիրույթներն ընդարձակել դեպի արևելք, ուստի քաղաքական իշխանության տարածման հարցում կրած պարտությունները նրանց մղել են Կղարջքի հոգևոր իշխանության ամրապնդման քաղաքականությանը, ինչը 9-րդ դարում թեև զգալի հաջողություններ չի արձանագրել, սակայն եղել է ավելի արդյունավետ,

է. 9-րդ դարի առաջին կեսին՝ Աշոտ կուրապաղատի և նրա որդի Բագարատի օրոք, Կղարջքի քաղկեդոնականների միջավայրում սկսում է ձևավորվել «Վիրք/Վրաստան» հասկացության նոր էությունը, որը հիմք է դառնում վրացական թագավորության ձևավորման համար,

ը. Կղարջքում ձևավորված «Վիրք/Վրաստան» հասկացությունն ուներ հոգևոր բովանդակություն և ընդգրկում էր Այսրկովկասի վրացադավան շրջանները,

Այսպիսով՝ Բագրատունիների վրացական թագավորությունը ձևավորվել է թեև մեծ մասամբ վրացադավան, սակայն հայկական միջավայրում՝ Կղարջքում հաստատված և սեփական իշխանությունը ստեղծելու վճռականությամբ լցված Բագրատունիների գլխավորությամբ:

Summary

THE PROCESS OF BAGRATUNIS' GEORGIAN KINGDOM FORMATION

Part one. Bagratuni princes' establishment in Kghardjk (Klarjeti) and the beginning of ethnic motions

Arman S. Yeghiazaryan

At the end of VIII century after suppression of the antiarabian revolt of Armenians in 774-775 Bagratunies participating in it settled in Kghardjk the western area of province of Gugark of the Great Armenia. Having appeared in mostly armenian-chalkedonian environment, Bagratids have gradually integrated in it to which promoted beginning during rule of Curopalate Ashot Bagratid (the beginning of IX century) extensive church reconstruction and building in Kgharjk.

During the first half of IX century curopalates of Kgharjk tried to extend their political domination to Georgia, but failed. Then has been made the state idea of Georgian kingdom which proclaimed that: **“Georgia includes all lands where church service and all prayers are creating in Georgian language”**. After that the spiritual power of “the Prince of Georgians (from 899 – “King of Georgians”)” has gradually extended to the east to Georgia (Kartli).

At the end of IX century the Curopalacity of Kgharjk was a part of the Kingdom of Armenian Bagratids, and Atrnerseh Bagratid the Curopalate of Kgarjk at the end of the century obtained the title of “the King of Georgians” from Armenian king Smbat I, i.e. of population of georgian (chalkedonian) confession.